

5. П'яте місце займають прізвища на -ець (38 носіїв, 25 прізвищ). У переважній більшості випадків за допомогою суфікса -ець від основи-топоніма творяться назви осіб за місцем походження чи проживання людини або її предків (носіїв — 35, прізвищ — 23): Могылевець, Брагинець, Батуринець, Волинець, Канеvecь і т. д. В одному слові цей полісемічний суфікс служить для вираження атрибутивності (Плаксивець). А прізвищу Пилипець ця ж морфема надає зменшено-пестливого відтінку.

6. До основних словотворчих типів можна також зарахувати прізвища прикметникового та дієприкметникового походження на -ий (36 носіїв, 30 прізвищ). За морфологічною будовою вони поділяються на: а) безафіксні (носіїв — 15, прізвищ — 12): Білий, Сліпий, Чорний, Товстий, Рудий тощо;

б) префіксальні: Похылий;

в) суфіксальні (носіїв — 10, прізвищ — 9): Гладкий, Печений, Сагайдачний, Богомольний, Крикливий і т. д.;

г) префіксально-суфіксальні (носіїв — 9, прізвищ — 7): Заколотий, Погорілий, Нагірний тощо. До цього ж типу безпосередньо прилягає і прізвище-демінутив Біленький.

7. Менш продуктивним на теренах Лівобережного Полісся виявляє себе формант — ка (13 носіїв, 12 прізвищ). Більшість прізвищ, утворених за його допомогою, мають виразне демінутивне забарвлення: Ріпка, Неділька, Росошка, Кошулька і т. д.

8. Десятеро носіїв мають прізвища (10 одиниць) з суфіксом — ик, та — ник. Останній «виник на базі суфікса -ік шляхом перерозкладу прикметникових і дієприкметникових основ на н»². Ці прізвища в свою чергу поділяються на іменні (Пузик, Горбик, Ножовник, Уюнник) та атрибутивні (Глушаник, Сірик, Дубовик, Рубаник).

9. Прізвищ, утворених синтаксично-морфологічним способом, нараховується вісім (стільки ж і носіїв). У свою чергу вони поділяються на кілька підгруп.

Так, офіційне найменування Чернопилка постало внаслідок поєднання прикметникової основи з іменником за допомогою сполучного звука о. Композит Бурдоніс, напевно, утворений сполученням іменникової та прикметникової основ. Три родинні назви утворилися через з'єднання прислівника з дієсловом: Голоскок, Товстолій, Кривопиша. Причому останнє прізвище після дієслівної основи має флексію першої відміни іменників — а. Як підкреслює М. Худаш, «в усіх назвах аналізованого словотворчого типу перший член, як це властиво прислівнику, характеризує дію (в даному разі діючу особу), виражену в другому складовому члені»³.

Складні антропоніми Панськогополя та Сиропоранко походять від відповідних словосполучень (присвійного прикметника з іменником у першому випадку та двох прислівників у другому).

А прізвище Богадя утворилось від стійкого словосполучення, що має цілісне значення.

10. Прізвища восьми козаків (8 найменувань) утворені за допомогою суфікса -ко. Троє з них утворено від дієслівних основ: Розбейко, Скочко, Роздобуцько. Відапелятивного походження є прізвище Бунько (бунька — глиняний посуд, різновид глечика з вузьким горлечком)⁴. На думку другого відомого дослідника української антропонімії Ю. Редька, в особових йменуваннях цього типу «флексія — о появилася на місці первісного — а для відрізнєння прізвища від загальної назви. Шлях до цієї зміни йшов, можливо, через форму вокатива, яка згодом закріпилася у функції номінатива»⁵. У прізвищах типу Опришко і Зуб-

ко за твердженням цього ж дослідника «суфікс -к—о появився на місці первісного -ок... Можна думати, що й ця заміна служила засобом відрізнення власної назви від загальної»⁶. Атрибутивне прізвище Величко походить від відповідного прикметника. Також атрибутивне значення властиве і прізвищу Шубанько, утвореному від прізвиська Шубань.

11. Четверо прізвищ (стільки ж і носіїв) утворені регресивним способом шляхом відкидання суфікса основи відповідного дієслова: Перетрач, Просмик, Запіка, Хова. Троє перших утворені від префіксальних дієслів, останнє — від безпрефіксного.

12. П'ятеро реєстровців записані на прізвище з суфіксом -айло (4 найменування): Зажирайло, Недбайло, Пободайло, Подобайло. Як бачимо, всі ці особові назви утворені від основ префіксальних дієслів. На думку Ю. Редька, у цьому типі «суфікс має виразно згрубілий, зневажливий характер. Ці прізвища були зневажливими назвами виконавців дії, вираженої у передсуфіксальній частині».

Розглянемо решту прізвищ, утворених за допомогою різних формантів, кожен з яких представлений одним — трьома прикладами. Сюди належать суфікси -аль (Мелькаль), -ань (Горбань), -ат (Косчемат), -ач (Горбач, Коркач), -ашко (Юнашко), -еня (Голубеня (два носії), -ечка (Бочечка), -ило (Стромило), -ина (Счербина), -ир-а (ир-я) (Костира, Чупиря), -ич (Каплич, Микитич, Чорнушич), -й (Кобызій), -ук (Видук), -ул-я (Миджуля), -ур-а (Кучура), -уша (Горкуша), -ушк-а (Шавлушка); -хн-о (Махно); -юк (Поросюк). Чотири прикметникових прізвища утворені за допомогою суфікса -ин (Яремишин, Тимончин, Счербашин, Жидовчин). За допомогою цього суфікса утворювались, як правило, прізвища від жіночих власних назв: Яремиха, Щербиха тощо). У трьох особових найменуваннях вживається суфікс, -ів (Обухів, Бохів, Шохів), котрий також виражає присвійність. Префікс -не- було використано для утворення прізвищ Небаба і Негреба.

Розглядаючи семантику твірних основ прізвищ козаків Чернігівського полку, ми будемо в основному дотримуватись класифікаційної схеми, запропонованої Ю. Редьком.

Серед усіх лексико-семантичних категорій кількісно найбільшу групу становлять прізвища, утворені від власних імен (178 назв).

З-поміж них у свою чергу найчастіше зустрічаються патронімічні особові найменування, утворені за допомогою суфікса -енк-о (149 одиниць): Артеменко, Борисенко, Василенко, Гавриленко, Давиденко, Євтушенко, Іванченко, Кононенко, Лукашенко, Матвієнко, Науменко, Осипенко, Павленко, Романенко, Сидоренко, Тарасенко, Федоренко, Хоменко, Юрченко, Яременко і т. д. У полковому реєстрі лише одне прізвище можна вважати, що воно утворене за допомогою цього форманта від жіночого імені -Євенко, хоча побутувало тоді і чоловіче Єв.

Другу підгрупу складають прізвища, що утворилися від імені батька за допомогою суфіксів -ович (євич): Григорович, Максимович, Михайлович, Федорович, Андрієвич, Євсієвич тощо. У реєстрі загалом нараховується 25 найменувань такого типу. Інші групи цієї лексико-семантичної категорії представлені спорадично. Так, від форми власного імені походить прізвище Пилипець. На думку В. Сімовича, прізвище Махно постало за допомогою форманта -но від скороченої форми грецького імені Єпімах⁸. Прикметникове прізвище Яремишин утворене матронімічним суфіксом -ин від назви матері по чоловікові. Також атрибутивне прізвище Стаховський утворене від іменної основи за допомогою складного форманта -ов-ськ-ий.

Другу значну лексико-семантичну категорію складають антропоніми, утворені за індивідуальними ознаками людини (108 одиниць). Спочатку вони виконували функцію прізвиськ, вказуючи на якусь конкрет-

ну звичку, внутрішню властивість чи зовнішню особливість носія, і лише згодом перетворились на спадкові назви і були зафіксовані в юридичних документах. Найменування цього типу поділяються на дві групи. Більшу за обсягом складають прізвища, утворені за зовнішніми ознаками (81). Її основні підгрупи розглянемо приблизно у такій послідовності, яка наводиться в Ю. Редька.

1. Зріст (9 прізвищ): Малий, Величко, Довгань, Куценко тощо.

2. Статура, фізична сила (5 прізвищ): Гладкий, Тонкий, Ветхиченко.

3. Частина тіла людини (13): Лобаченко, Губка, Носаченко, Зубко, Пузина, Ручка, Палець та ін.

4. Фізичні вади, хвороби, ознаки перенесених хвороб (21): Рабий, Шепеленко, Горкуша, Каліченко, Горбань, Сліпий, Счербань тощо. До цієї підгрупи можна зарахувати прізвище Шульга і похідне від нього Шульженко.

5. Зовнішній вигляд, врода (2 прізвищ): Хорошенко, Бридненко.

6. Зачіска (3 прізвищ): Кудра, Кудренко, Чуперя.

7. Колір волосся (8 прізвищ): Біленький, Рудий, Чорний.

8. Борода, вуса (2 прізвищ): Бороденко, Усенко.

До другої групи належать власні найменування, пов'язані з психічними властивостями людини, що виявляються в її поведінці та діяльності. Стіїкі риси характеру зафіксовані у 27 прізвищних назвах: Плаксивець, Хитрий, Крикуненко, Богомольний, Недбайло, Сум, Головаченко тощо.

Третю велику лексико-семантичну групу складають прізвища відтопонімичного походження (50 одиниць). У реєстрі козаків полку можна виділити чотири підгрупи прізвищ, утворених від географічних та етнічних назв.

1. Прізвища, утворені від населених пунктів (23 прізвища): Білоцерківець, Брагинець, Брусиловець, Хвастовець, Триліський та ін.

2. Прізвища, що походять від назв річок, історико-етнографічних територій тощо (10 прізвищ): Дінець, Запорозький, Забужаниця, Волинець, Подоляченко та ін.

3. Прізвища, що включають до своїх основ назви націй і народностей, а також держав (11 прізвищ): Литвин, Лях, Литовченко, Москаленко, Волошин, Грек, Жидовчин тощо.

4. Нарешті, на місце походження можуть указувати і особові найменування, утворені від загальних позначень місць проживання (6 прізвищ): Залський, Нагірний, Заровченко, Загородченко та ін.

Серед записаних у полку відтопонімичних прізвищ не виявлено жодного, яке містило б у своєму складі іншомовні афіксальні морфеми, що свідчить про високий морфологічний рівень розвитку української мови на той час, який нічим не відрізнявся від сьогоденного.

Джерелом походження четвертої за величиною категорії прізвищ були назви професій та постійних занять людини (44 найменування).

1. У ній абсолютна перевага зафіксована за групою на означення різноманітних ремесел і промислів, характерних для економічного життя тогочасної України (22 прізвища): Дьогтяренко, Тесленко, Гребениченко, Шаповаленко, Колесниченко, Коваль, Столяренко тощо.

2. Виникнення дев'яти родових назв пов'язане з військом: Хоружий, Асаула, Пушкаренко, Стрілець та ін.

3. Тільки чотири прізвища відображають торгівельну діяльність: Менайленко, Шинкаренко, Железняк, Железниченко. Їх значно менше, ніж тих, що вказують на заняття ремеслами.

4. Також лише чотири прізвища пов'язані з церковним життям: Попович, Попенко, Попівський, Паламаренко.

Інші підгрупи представлені одиничними випадками: сільське господарство (Плужник, Пастушенко), рибальство (Рибальченко), шляхетська адміністративна система (Гайдученко). Прізвище Опришко виникло внаслідок боротьби західних українців за своє національне і соціальне визволення.

За своєю семантикою прізвища козаків Чернігівського полку не вичерпуються перерахованими вище чотирма великими категоріями.

Менш поширеними були найменування, котрі можна розподілити за такими лексичними полями:

1. Тваринний світ (32): Бугай, Журавленко, Кіт, Карасенко, Сорока, Зайченко, Жученко, та ін.

2. Рослинність (18): Вербицький, Редька, Ріпка, Кропивченко, Бурак, Дубина, Березенко та ін.

3. Назви страв і напоїв (15): Брага, Кисіль, Куліш, Соломаха, Гречаник, Пироженко тощо.

4. Знаряддя праці, назви предметів повсякденного вжитку, різноманітних речей: (18): Сковородка, Бочечка, Шапка тощо.

Антропонімії, що належать до інших семантичних груп, трапляються зрідка. Родинні стосунки відображають тільки двоє прізвищ — Удовенко, Малженко. Останнє, очевидно, запозичено з польської мови.

Як зазначає дослідник назвознавства Сіверщини О. Неділько, «тільки зрідка процесів онімізації піддавались назви речовин, матеріалів, мінералів, явищ природи, споруд або ж їхніх частин»⁹. Ми зафіксували одиничні випадки вживання таких антропонімів: Сиропоранко, Замуленко, Каплич, Бруенко (бруя — протяг, швидка течія)¹⁰.

Отже, на середину XVII ст. сіверяни Лівобережного Полісся, як і мешканці всієї України, мали цілком сформовану широку національну антропонімічну систему, представлену багатьма лексико-семантичними категоріями та великою кількістю різноманітних словотвірних типів. Незважаючи на те, що дана територія межувала з білоруськими та російськими землями, не помічено будь-якого впливу на національні прізвища лексики чи морфології іноземних мов. За своїми характеристиками антропонімікон, що існував у досліджуваному регіоні у середині XVII ст., в основному відповідає сучасному стану речей. Розглянуті лексико-семантичні категорії та словотворчі моделі і тепер переважають у північних районах сучасних Чернігівської та Сумської областей¹¹.

Джерела та література:

1. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. — К.: Наук. думка, 1977. — С. 134.
2. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — С. 79.
3. Худаш М. Л. Складні українські особові назви середини XVII ст. (На матеріалі реєстру запорізького війська Богдана Хмельницького, складеного після Зборівського договору 1649 р.) // Питання історії української мови. — К.: Наук. думка, 1970. — С. 159.
4. Грінченко Б. Словарь української мови. — Берлін: ДВУ, 1925. — С. 153.

5. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. — К.: Наук. думка, 1966. — С. 141.
6. Там же. — С. 142.
7. Там же. — С. 106.
8. Див.: Сімович В. Українські чоловічі ймення осіб на -ко // Збірник комісії для дослідження історії української мови. — К., 1931. — Т. 1. — С. 87—112.
9. Недилько О. Д. Антропонимия северной части Левобережной Украины (вторая половина XVII — первая половина XVIII в.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филолог. наук. — К., 1969. — С. 14.
10. Грінченко Б. Словарь української мови. — С. 144.
- 11 Див.: Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. — К.: Наук. думка, 1966. — С. 195—214.